

I

Fire this time¹

Het is mogelijk dat we niet alleen het einde van de Koude Oorlog of het verstrijken van een bepaalde periode van de naoorlogse geschiedenis meemaken, maar het einde van de geschiedenis als zodanig: dat wil zeggen, het eindpunt van de ideologische evolutie van de mensheid en de universalisering van de westerse liberale democratie als de definitieve vorm van menselijk bestuur.

Francis Fukuyama²

Toen Francis Fukuyama in 1989 zijn essay ‘Het einde van de geschiedenis?’ schreef, dat werd gepubliceerd toen de Koude Oorlog ten einde liep, waren velen het met hem eens dat de westerse synthese van liberale democratie en vrije markt een beslissende overwinning had behaald op haar ideologische vijanden. Het einde van de laatste totalitaire ideologie leek voor velen niet alleen een buitengewone en verrassende gebeurtenis, maar ook een die een betere toekomst voor de mensheid beloofde. Het tijdperk van totalitaire dwang en massamoord was voorbij. Vrijheid – politiek en economisch – had gewonnen.

Vandaag lijkt noch de liberale democratie, noch het vrijemarktkapitalisme te zegevieren. Dit geldt niet alleen voor ontwikkelingslanden, opkomende landen of voormalige communistische landen, maar zelfs voor gevestigde westerse democratieën. Economische tekortkomingen hebben het vertrouwen in het wereldwijde kapitalisme aangetast. Politieke tekortkomingen hebben het vertrouwen in de liberale democratie ondermijnd. De opkomst van China, waar de regerende

communistiche partij de band tussen kapitalisme en democratie heeft verworpen, heeft het vertrouwen *van* en *in* het Westen geschokt.

Zowel de liberale democratie als het vrijemarktkapitalisme staan nu ter discussie. Aan de kant van nationalistisch rechts geven Donald Trump in de Verenigde Staten, Nigel Farage in het Verenigd Koninkrijk, Marine Le Pen in Frankrijk, Matteo Salvini in Italië, Geert Wilders in Nederland en Heinz-Christian Strache in Oostenrijk vorm aan het politieke debat, zelfs als ze niet aan de macht zijn. Zelfbenoemde ‘niet-liberale democraten’ – een eufemisme voor autoritair – zijn aan de macht gekomen in Hongarije en Polen, twee van de landen die hebben geprofiteerd van de val van het Sovjetimperium en de mogelijkheid om toe te treden tot de EU.³ Naar het politieke voorbeeld van Vladimir Poetin in Rusland, Viktor Orbán in Hongarije en Jaroslaw Kaczyński in Polen zetten ze hun in moeilijkheden verkerende landen op tegen de wereld en plaatsen een vermeende ‘wil van het volk’ tegenover individuele rechten. Deze leiders verzetten zich ook tegen ten minste één aspect (en vaak meer dan één) van het hedendaagse mondiale kapitalisme; dat kan de vrijhandel betreffen, de vrije kapitaalstromen of het relatief vrije verkeer van personen. Onvermijdelijk is het verzet tegen deze zaken ook omgeslagen in argwaan tegen de Europese Unie.

Cruciaal is dat de Verenigde Staten in Donald Trump een president hadden die ‘sterke mannen’ en de politiek van sterke mannen bewonderde, de vrije pers haatte, onverschillig stond tegenover het voortbestaan van het westerse bondgenootschap, een intense hekel had aan de Europese Unie, fel protectionistisch was en graag willekeurig ingreep in de beslissingen van individuele bedrijven.⁴ Hij had geen ideologische banden met de liberale democratie of het vrijemarktkapitalisme. Hij was populistisch, instinctief autoritair en nationalistisch. Het ergste van alles was dat hij de ‘grote leugen’ verkondigde dat hij de presidentsverkiezingen van november 2020 had gewonnen, terwijl hij die met een ruime marge had verloren, waardoor hij de grondslagen van de Amerikaanse democratie ondermijnde. Bovendien zijn de Verenigde Staten niet zomaar een land: zij zijn de schepper van de liberale wereldorde van na de Tweede Wereldoorlog. Trump miste het karakter, het intellect en de kennis die nodig zijn om president te zijn van een grote democratische republiek. Zijn aan de macht ko-

men in 2016 en zijn doorgaande invloed op de Republikeinse Partij na zijn nederlaag in 2020 was (en blijft na zijn nederlaag) een zorgwekkende tekortkoming van ’s werelds belangrijkste democratie.

In dit boek zal worden betoogd dat economische teleurstelling een van de belangrijkste verklaringen is voor de opkomst van links en rechts populisme in hoge-inkomensdemocratieën.⁵ Velen wijzen in plaats daarvan naar culturele factoren: statusangst, religieuze overtuiging of regelrecht racisme. Dit zijn inderdaad belangrijke achtergrondvoorwaarden. Maar ze zouden hun samenleving niet zo sterk hebben beïnvloed als de economie beter had gepresteerd. Bovendien houden veel van deze vermeende culturele veranderingen ook verband met wat er economisch gezien is gebeurd; het effect van de de-industrialisatie op de beroepsbevolking en de druk van economische migratie op gevestigde bevolkingsgroepen zijn daarvan belangrijke voorbeelden. Mensen verwachten dat de economie zichzelf en hun kinderen een redelijk niveau van welvaart en kansen biedt. Wanneer dit niet het geval is, raken zij gefrustreerd en verontwaardigd. Dat is wat er is gebeurd. Veel mensen in hoge-inkomenslanden geven het mondiale kapitalisme van de afgelopen drie of vier decennia de schuld van deze teleurstellende resultaten. In plaats van voor welvaart en gestage vooruitgang te zorgen, heeft het geleid tot enorme ongelijkheid, uitzichtloze banen en macro-economische instabiliteit. Heel voorspelbaar zoeken ze de oorzaak voor deze teleurstelling vaak bij buitenstaanders – minderheden in eigen land en buitenlanders. Een van de punten waarover populistische partijen van zowel links als rechts het eens zijn, is de noodzaak om de internationale handel te beperken. Velen zien ook de noodzaak om het verkeer van kapitaal en werkrachten in te perken.

Kortom, de liberale democratie en het wereldkapitalisme die drie decennia geleden zegevierden, hebben hun legitimiteit verloren. Dit is belangrijk, want dit zijn respectievelijk de politieke en economische besturingssystemen van het huidige Westen. Democratie kent soevereiniteit toe aan door burgerschap gedefinieerde electoraten. Het kapitalisme kent de besluitvorming toe aan eigenaars en managers van particuliere bedrijven die in een wereldwijde concurrentiestrijd verwickeld zijn. Het potentieel voor conflicten tussen deze politieke en economische systemen spreekt voor zich: democratische politiek is

nationaal, markteconomie is mondiaal; en democratische politiek is gebaseerd op het egalitaire idee van één persoon, één stem, markteconomie is gebaseerd op het niet-egalitaire idee dat succesvolle concurrenten de winst opstrijken.

Momenteel verkeert de synthese van democratie en kapitalisme – het ‘democratisch kapitalisme’ – in een crisis.⁶ De aard van die crisis en hoe we daarop moeten reageren is het centrale thema van dit boek. De discussie spitst zich toe op het lot van het democratisch kapitalisme in het Westen, hoewel zij zich daartoe niet beperkt, aangezien de toekomst van het Westen niet los kan worden gezien van wat er in de rest van de wereld gebeurt. Maar het Westen is het kerngebied van het democratisch kapitalisme. Ondertussen staat China, de opkomende supermacht van de wereld, voor een heel andere manier om de banden tussen politieke macht en het genereren van rijkdom te beheren, een manier die we ‘autoritair kapitalisme’ of ‘bureaucratisch kapitalisme’ zouden kunnen noemen. Elders zien we in landen als Brazilië, India, Turkije en zelfs Rusland een vorm die we ‘demagogisch kapitalisme’ of ‘demagogisch autocratisch kapitalisme’ zouden kunnen noemen. Het westerse democratisch kapitalisme blijft echter het meest succesvolle politieke en economische stelsel, in de zin dat het bewezen heeft welvaart, vrijheid en gemeten geluk te kunnen genereren. Het heeft in het verleden ook grote uitdagingen overleefd, met name in de jaren dertig en veertig, en daarna opnieuw tijdens de Koude Oorlog. Maar het moet nu weer veranderen. Het moet vooral een nieuw evenwicht vinden tussen markteconomie en democratische politiek. Doet zij dat niet, dan kan de liberale democratie instorten.

Wat bedoel ik met de termen *democratie* en *kapitalisme*? Met *democratie* bedoel ik de dominante hedendaagse vorm – algemeen kiesrecht, representatieve democratie.⁷ Wie het kiesrecht wil beperken of versmallen, handelt dus antidemocratisch.

Volledigheidshalve: ik bedoel met democratie datgene wat Fukuyama ‘liberale democratie’ noemde. De vooraanstaande politicoloog Larry Diamond van het Hoover Institute stelt dat de liberale democratie vier elementen heeft die ieder noodzakelijk zijn en collectief voldoende: vrije en eerlijke verkiezingen; actieve deelname van mensen, als staatsburgers, aan het burgerlijk leven; bescherming van de

burger- en mensenrechten van alle burgers in gelijke mate; en een rechtsstaat die voor alle burgers in gelijke mate geldt.⁸ Al deze elementen zijn noodzakelijk en, in combinatie, voldoende om een democratie liberaal te maken. Let op de nadruk hierboven op ‘staatsburgers’. Een liberale democratie is exclusief: zij omvat staatsburgers, maar sluit niet-staatsburgers uit. Dit betekent niet dat niet-staatsburgers – buitenlanders en immigranten – helemaal geen rechten hebben; verre van dat. Het betekent dat zij de politieke rechten van de staatsburger ontberen.

Cruciaal is dat de liberale democratie niet alleen een manier is om te beslissen wie de staat bestuurt, hoewel ze dat wel is: de term definiëert ook wat voor soort staat het is. Zoals John Stuart Mill in zijn *Considerations on Representative Government* benadrukte, wordt democratie gekenmerkt, of zou dat moeten worden, door ‘vrijheid van discussie, waarbij niet slechts een paar opeenvolgende individuen, maar het hele publiek tot op zekere hoogte deelneemt aan de regering, en deelt in het onderwijs en de geestelijke oefening die daaruit voortvloeit’.⁹ Wil een liberale democratie dus functioneren, dan moeten burgers het recht hebben om hun mening te uiten, en moeten medeburgers bereid zijn om meningen waar ze het niet mee eens zijn en de mensen die deze meningen aanhangen, te tolereren. In de terminologie van Isaiah Berlin genieten mensen als burgers *negatieve vrijheid* – het recht om zelf te beslissen, vrij van dwang – en *positieve vrijheid* – het recht om deel te nemen aan het openbare leven, inclusief stemrecht.¹⁰ Een dergelijk politiek systeem is inherent pluralistisch.¹¹ Het bekommert zich om de politieke rechten van minderheden omdat het zich bekommert om de politieke rechten van alle burgers.

In wezen is een liberale democratie een strijd om de macht tussen partijen die de legitimiteit van een nederlaag aanvaarden. Het is een ‘beschaafde burgeroorlog’. Geweld is niet toegestaan. Dat betekent dat de winnaars er niet op uit zijn de verliezers te vernietigen. Een bestuursvorm waarbij gangsters hun tegenstanders willen doden, de rechten van individuen met voeten treden, de vrije pers onderdrukken en financieel profiteren van hun ambt, maar de schijn hoog houden met gemanipuleerde verkiezingen, is géén liberale democratie. Een ‘niet-liberale democratie’ is ook geen democratie.¹² Een derge-

lijk stelsel moet worden genoemd wat het is: in het beste geval een dictatuur van de meerderheid en in het slechtste geval een ‘plebiscitaire dictatuur’. Het bewind dat Poetin in Rusland voert is een plebiscitaire dictatuur, net als dat van Erdogan in Turkije en dat van Orbán in Hongarije. Inderdaad, in toenemende mate zijn dit gewoon dictaturen zonder nadere kwalificatie.

Met *kapitalisme* bedoel ik een economie waarin markten, concurrentie, privaat economisch initiatief en privaat eigendom een centrale rol spelen. Dit is ‘marktkapitalisme’. De omvang, reikwijdte en aard van de overheid wat betreft regelgeving, belastingen en uitgaven, variëren per kapitalistisch land. De overheidsbemoeienis is in de loop der tijd ook toegenomen naarmate de samenleving democratischer werd. Dit was onvermijdelijk, aangezien het kiesrecht werd uitgebreid tot mensen zonder aanzienlijk vermogen. Maar het weerspiegelde ook de toenemende complexiteit van het economische leven en de alomtegenwoordigheid van wat economen ‘marktvolkomenheden’ noemen – situaties waarin marktprikkels kunnen leiden tot sociaal of economisch schadelijke resultaten.

Maar net als bij de ‘liberale democratie’ moet de staat, of hij nu groot en relatief opdringerig is of niet, een rechtsstaat zijn. Zonder rechtsstaat kan er geen sprake zijn van marktkapitalisme, alleen maar van diefstal. Bovendien staan kapitalistische economieën, aldus gedefinieerd, ook open voor wereldhandel en kapitaalstromen, althans tot op zekere hoogte. Kapitalisme is nooit volledig nationaal, omdat de wijde wereld tal van mogelijkheden biedt voor winstgevend uitwisseling.

In engere zin versta ik onder *marktkapitalisme* de vorm van markeconomie die de afgelopen zeventig jaar is ontstaan, in het bijzonder in de afgelopen veertig jaar, die kort gezegd te omschrijven is als *globalisering*.¹³ In hun economische leven, net als in hun politieke leven, zouden mensen vrij moeten zijn van willekeurige dwang, vooral maar niet uitsluitend van de kant van de staat, én vrij om hun arbeid en alles wat ze legitiem bezitten, te kopen en te verkopen. Zoals dit ook in de politiek het geval is, zijn deze vrijheden niet absoluut, maar moeten zij worden begrensd door wettelijke en constitutionele grenzen.

De rechtsstaat is een essentieel gemeenschappelijk fundament van

democratie en kapitalisme, omdat hij de voor beide essentiële vrijheden beschermt. Dit betekent dat ‘alle personen en autoriteiten binnen de staat, publiek of privaat, gebonden moeten zijn aan en recht moeten hebben op het voordeel van wetten die in het openbaar zijn gemaakt, (meestal) van kracht worden in de toekomst en in het openbaar worden toegepast door de rechtbanken’.¹⁴ Als sommige personen of instellingen boven de wet staan, is iemand die dergelijke voorrechten niet heeft niet langer veilig in de uitoefening van zijn vrijheden. Liberale democratie en marktkapitalisme kunnen alleen gedijen als de wet universeel bindend en beschermend is.

De liberale democratie en het marktkapitalisme hebben een kernwaarde gemeen: het geloof in de waarde en de legitimiteit van menselijk handelen, in het politieke en economische leven. In dit opzicht berusten beide stelsels op ‘liberale’ ideeën. Maar de werkbaarheid van het democratisch kapitalisme hangt ook af van de aanwezigheid van bepaalde deugden bij de bevolking in het algemeen en bij het establishment in het bijzonder. De politiek noch de economie kan functioneren zonder een aanzienlijke mate van eerlijkheid, betrouwbaarheid, zelfbeheersing, waarachtigheid en trouw aan gemeenschappelijke politieke, juridische en andere instellingen. Bij gebrek aan deze deugden zal een vicieuze cirkel van wantrouwen de sociale, politieke en economische betrekkingen aantasten.

Kortom, de politieke en economische stelsels zijn voor hun succes afhankelijk van het bestaan van fundamentele gedragsnormen of, zoals ze soms worden genoemd ‘sociaal kapitaal’. In onze tijd echter zijn de liberale democratie en het marktkapitalisme allebei ziek, en het evenwicht tussen beide is verbroken. Het laatste hoofdstuk van mijn vorige boek, *De shifts & de shocks*, over de wereldwijde financiële crisis, droeg de titel ‘Fire next time’ (‘Vuur de volgende keer’).¹⁵ De voorlaatste paragraaf van dat boek betoogde: ‘Het verlies van vertrouwen in de competentie en de onkreukbaarheid van de maatschappelijke bovenlaag tast onvermijdelijk ook de legitimiteit van de democratie aan. Mensen hebben nog meer dan tevoren het gevoel dat het land niet voor hen wordt geregeerd, maar voor een kleine klik insiders met goede connecties, die het gros van de baten opstrijken en als het misgaat niet alleen beschermd tegen zijn verliezen, maar alle anderen met enorme kosten opzadelen. Dit roept een woedend popu-

lisme op, zowel aan de linker- als de rechterzijde. Toch zal de bereidheid om gezamenlijk offers te dragen in de komende jaren waarschijnlijk nog belangrijker worden dan het voor de crisis al was. De economieën van de westerse wereld zijn armer dan ze zich tien jaar geleden hadden voorgesteld. Ze hebben een lange periode van bezuinigingen voor de boeg. Het is van belang dat dit eerlijk gebeurt, en dat moet ook zichtbaar zijn.²¹⁶

Ik had het mis: de brand is niet de volgende keer, de brand is er nu. Bovendien hebben COVID en de gevolgen van de oorlog van Rusland tegen Oekraïne het vuur nog heter gemaakt. De brand is voor een belangrijk deel de ontvlaming van de smeulende woede die achterbleef na de laatste financiële en economische crisis, die kwam na een lange periode van middelmatige prestaties en ingrijpende sociale veranderingen in de westerse landen. Trump was een product van dit proces. Hij beloofde het moeras droog te leggen, maar maakte er onvermijdelijk een nog ergere modderpoel van. Zijn daden rechtvaardigden zijn cynisme. Het is denkbaar dat de brand zal doven naarmate economieën zich herstellen van de financiële crisis en de pandemie. Maar dat lijkt nu bijna onmogelijk. Het democratisch wereldkapitalisme zit gevangen tussen een onbevredigend heden en een nog minder bevredigende toekomst van protectionisme, populisme en plutocratie, met als mogelijk hoogtepunt binnenkort autocratie, vooral in de Verenigde Staten.

Het weer gezond maken van het westerse systeem is een van onze grootste uitdagingen. Misschien lukt het ons niet. Maar er zal zeker niets goeds van komen als we het niet proberen. In de rest van het boek ga ik hier verder op in.

In Deel I wordt de relatie tussen politiek en economie geanalyseerd, en vooral tussen democratie en kapitalisme, zoals ik die heb gedefinieerd, zowel in theorie als in de geschiedenis. In deel II wordt onderzocht wat er mis is gegaan met de kapitalistische economie en de democratische politiek, als gevolg van de nauw samenhangende opkomst van roofkapitalisme en demagogische politiek. In deel III wordt geanalyseerd welke hervormingen nodig zijn om een meer inclusieve en succesvolle economie en gezondere democratie tot stand te brengen. In deel IV wordt vervolgens bekeken hoe een hernieuwd en verfrist verbond van democratische kapitalistische staten zich in

de wereld moet inzetten om zichzelf te verdedigen, de eigen kernwaarden te bevorderen en de wereldvrede, de welvaart en de planeet te beschermen. Ten slotte keer ik in de Conclusie terug naar de kern van de zaak, namelijk de verantwoordelijkheid van de maatschappelijke bovenlaag voor de bescherming van de kwetsbare verworvenheden van het democratisch kapitalisme, voordat deze verdwijnen in een opkomende vloed van plutocratisch populisme en tirannie.